

Oost-Europese arbeidsmigranten in Dordrecht

Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief

Katja Rusinovic
Godfried Engbersen
Robbert van der Meij
Sanne van der Pol
Erik Snel
Maria Ilies
Jack Burgers

Uitgave:

Nicis Institute
Laan van Nieuw Oost Indië 300
2593 CE Den Haag
Postbus 90750
2509 LT Den Haag
info@nicis.nl
www.nicis.nl
T+31(0)70 3440966
F+31(0)70 3440967

Redactie: Nicis Institute
Drukwerk: Digital4.nl

© Nicis Institute / **Katja Rusinovic**, et al.
Den Haag, september 2011

Oost-Europese arbeidsmigranten in Dordrecht

Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief

Katja Rusinovic

Godfried Engbersen

Robbert van der Meij

Sanne van der Pol

Erik Snel

Maria Ilies

Jack Burgers

Projectconsortium

Binnen het onderzoeksprogramma 'Kennis voor krachtige Steden' van Nicis Institute zijn meer dan veertig projecten in uitvoering. Dit rapport is het resultaat van een van deze onderzoeken, namelijk het onderzoek 'Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa: sociale leefsituatie en arbeidspositie'. Ieder onderzoeksproject wordt uitgevoerd door een consortium van één of enkele universitaire onderzoeksgroepen en een aantal stedelijke partijen. Het is een samenwerkingsverband tussen wetenschappers en professionals uit de stedelijke praktijk.

Het consortium voor dit onderzoek bestaat uit:

- Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR)
- de gemeenten Breda, Den Haag, Dordrecht, Hillegom, Katwijk, Moerdijk, Rotterdam, Westland, Zundert
- Nicis Institute

Projectleider van het onderzoek is prof. dr. Godfried Engbersen, hoogleraar sociologie (EUR). Dit rapport betreft het onderzoek in de gemeente Dordrecht. Het is het zesde rapport in een serie over dit project. Eerder verschenen de onderzoeksrapporten over Rotterdam, West-Brabant, Den Haag, Westland, Hillegom en Katwijk:

Snel, E., J. Burgers, G. Engbersen, M. Ilies, R. van der Meij en K. Rusinovic (2010). *Arbeidsmigranten uit Bulgarije, Polen en Roemenië in Rotterdam. Sociale leefsituatie en arbeidspositie*. Den Haag: Nicis Institute.

Burgers J., S. van de Pol, E. Snel, G. Engbersen, M. Ilies, R. van der Meij en K. Rusinovic (2010). *Arbeidsmigranten uit Polen, Bulgarije en Roemenië in West-Brabant. Arbeidsmarktpositie, leefsituatie en toekomstperspectief*. Den Haag: Nicis Institute.

Snel, E., S. van de Pol, J. Burgers, G. Engbersen, M. Ilies, R. van der Meij en K. Rusinovic (2010). *Arbeidsmigranten uit Polen, Roemenië en Bulgarije in Den Haag. Sociale leefsituatie, arbeidsmarktpositie en toekomstperspectief*. Den Haag: Nicis Institute.

Engbersen, E., S. van de Pol, J. Burgers, E. Snel, M. Ilies, R. van der Meij en K. Rusinovic (2011). *Poolse arbeidsmigranten in Westland. Sociale leefstijtuatie, arbeidspositie en toekomstperspectief*. Den Haag: Nicis Institute.

Snel, E., G. Engbersen, J. Burgers, M. Ilies, R. van der Meij, S. van der Pol, K. Rusinovic (2011). *Poolse arbeidsmigranten in Hillegom en Katwijk. Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief*. Den Haag: Nicis Institute.

Inhoud

1. Inleiding	5
2. Werving van respondenten en representativiteit	9
3. Demografische kenmerken van de respondenten	11
4. Aankomst in Nederland	13
5. Onderwijs en arbeidsmarktpositie	17
Intermezzo 1: Het 'posten' van Roemeense arbeiders	23
6. Huisvesting	25
7. Toekomstperspectief	29
Intermezzo 2: Bulgaren in Dordrecht	33
8. Conclusies	35
Literatuur	37
Bijlage A	39

1. Inleiding

Tien jaar geleden werden er in Nederland ongeveer 5.000 werkvergunningen verstrekt aan tijdelijke arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europese EU-landen (in het volgende aangeduid als 'MOE-landen'). Zes jaar later waren dat er ruim 60.000 (De Boom et al. 2008; Engbersen et al. 2010). In de tussentijdse periode zijn Polen en zeven andere MOE-landen toegetreden tot de Europese Unie (mei 2004). Vanaf mei 2007 hebben deze werknemers uit de nieuwe EU-landen volledige toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt en neemt hun aantal in Nederland sterk toe. In januari 2007 traden Bulgarije en Roemenië toe tot de EU. De gevolgen daarvan waren direct merkbaar in Nederland, al dienen werknemers uit deze landen als voorheen te beschikken over een tewerkstellingsvergunning (TWV). Volgens officiële registraties is het aantal ingezetenen in Nederland geboren in één van de nieuwe EU-lidstaten tussen 2004 en 2009 toegenomen van 42.000 tot ruim 90.000.¹ Lang niet iedere arbeidsmigrant uit de MOE-landen is echter formeel ingeschreven. Weltevrede et al. (2009) schatten dat op 1 januari 2009 ongeveer 160.000 arbeidsmigranten uit MOE-landen in Nederland werkzaam zijn. De overgrote meerderheid komt uit Polen, maar er is ook sprake van een groeiende groep Bulgaren en Roemenen.

De juridische positie van Polen, Bulgaren en Roemenen is niet vergelijkbaar. Polen is een volwaardig lid van de EU en Polen hebben dus vrij toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt. Zij kunnen vrij wonen en werken in de andere EU landen. De situatie van Bulgaren en Roemenen wordt gekenmerkt door een ambivalente juridische positie in Nederland. Sinds Bulgarije en Roemenië in januari 2007 lid van de EU werden, hebben burgers uit beide landen vrij toegang tot Nederland. Ze hebben echter geen vrije toegang tot de formele Nederlandse arbeidsmarkt. Net als eerder (tussen 2004 en 2007) voor Poolse arbeidsmigranten het geval was, vallen Bulgaren en Roemenen momenteel nog onder het regime van de zogenaamde 'overgangsperiode', dat wil zeggen dat ze nog altijd een formele werkvergunning (TWV) nodig hebben om hier als werknemer te kunnen werken. Een uitnodiging van een Nederlandse werknemer geldt als voorwaarde om een TWV te kunnen krijgen. De enige manier waarop Bulgaarse en Roemeense arbeidsmigranten zonder TWV formele arbeid kunnen verrichten, is door zich als zelfstandig ondernemer te vestigen. Het gevolg van deze ambivalente juridische positie – wel legaal toegang tot Nederland, maar niet of slechts beperkt toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt – is dat zij voor werk en mogelijk ook voor huisvesting vaker zijn aangewezen op het informele circuit.

Een typerend aspect van de toestroom van arbeidsmigranten uit de MOE-landen is dat die zich deels onttrekt aan gemeentelijke registratie: substantiële aantallen migranten registreren zich niet. Dat geldt niet alleen voor hen die hier slechts kort verblijven, maar ook voor diegenen die langer in Nederland wonen en werken.²

De gemeentelijke basisregistratie geeft daarom maar een beperkt inzicht in de aard en omvang van de aanwezigheid van MOE-landers. Dit geldt in het bijzonder voor arbeidsmigranten uit Bulgarije en Roemenië die recent in Nederland zijn gearriveerd. Dit blijkt ook uit de gegevens van de gemeente Dordrecht. Zo schat de gemeente dat er tussen de 2.000 en 3.000 arbeidsmigranten in Dordrecht zijn (Gemeente Dordrecht 2011). De grootste groep vormen de Poolse

¹ Gegevens CBS Statline. De nieuwe EU-lidstaten zijn Estland, Letland, Litouwen, Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Slovenie, Cyprus en Malta (toegetreden in 2004) plus Bulgarije en Roemenië (toegetreden in 2007).

² Migranten dienen zich in de gemeentelijke basisadministratie in te schrijven bij een (voorgenomen) verblijf van langer dan vier maanden in Nederland.

arbeidsmigranten. Tegelijkertijd blijkt uit onderstaande tabel dat slechts een beperkt deel zich in heeft geschreven in de gemeentelijke basisadministratie.

Tabel 1: Top tien personen met een Europese nationaliteit die zich in de afgelopen 4 jaar hebben ingeschreven in GBA

	2007	2008	2009	2010	Totaal
Nieuwe EU-lidstaten					
Poolse	42	127	181	217	567
Bulgaarse	17	23	45	42	127
Hongaarse	8	17	30	13	68
Roemeense	12	16	7	12	47
Oude EU-lidstaten					
Duitse	31	43	43	21	138
Britse	10	22	44	30	106
Portugese	1	28	29	18	76
Spaanse	2	11	12	21	46
Belgisch	8	13	10	13	44
Italiaans	3	11	18	11	43
Overige	14	63	62	68	207

(Bron: Gemeente Dordrecht 2011: 2).

De Nederlandse economie profiteert van de komst van MOE-landers, maar de arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa brengt ook een aantal problemen met zich mee. Die worden vooral zichtbaar in gemeenten en steden met grote concentraties MOE-landers (Gemeente Den Haag 2010). Een belangrijk probleem is de overbewoning van woonruimten, die deels ontstaat doordat werkgevers (waaronder uitzendbureaus) willen besparen op de kosten voor huisvesting door veel migranten in een woning te plaatsen. Overbewoning kan vervolgens weer tot brandgevaarlijke situaties leiden, zeker als toch al sprake is van slecht onderhouden woningen. Ook is er wel sprake van overlast van MOE-landers in de buurten waar zij wonen of de plekken waar zij in grotere getale verblijven in hun vrije tijd. Ook in die gevallen is dan sprake van een concentratie van grotere groepen mensen.

De problematiek van overbewoning is ook in Dordrecht actueel. In verschillende panden in de stad is volgens de gemeente sprake van overbewoning. Een bijkomend probleem is dat relatief veel arbeidsmigranten uit de MOE-landen in wijken wonen waar de leefbaarheid toch al onder druk staat. De komst van nieuwe migrantengroepen in deze wijken kan tot meer overlast leiden. Om dit probleem tegen te gaan, heeft de gemeente Dordrecht een Taskforce Huisvesting Arbeidsmigranten opgericht, met als taak het aanpakken van overlastgevend panden (Gemeente Dordrecht 2010). Daarnaast heeft de gemeente Dordrecht recentelijk een verbod op straatmuziek uitgeroepen. Vanaf begin juli 2011 moeten straatmuzikanten in de Dordtse binnenstad een ontheffing aanvragen om te mogen spelen. Het verbod is in het leven geroepen om de (muziek)overlast van Roemeense en Bulgaarse straatmuzikanten tegen te gaan.

Het is duidelijk dat de komst en aanwezigheid van tijdelijke arbeidsmigranten nieuwe (beleids) vragen oproept. Om een passend antwoord te vinden is het van belang dat zicht wordt gekregen op de sociale leefsituatie, de arbeidssituatie en het toekomstperspectief van de arbeidsmigranten.

In deze rapportage presenteren wij onze bevindingen op deze onderwerpen voor de gemeente Dordrecht.

Hierbij komen vijf thema's aan de orde:

- demografische kenmerken van respondenten
- aankomst in Nederland
- onderwijs en arbeidsmarktpositie
- huisvesting
- toekomstperspectief

Het onderzoek in de gemeente Dordrecht maakt deel uit van een meer omvattend onderzoeksproject naar de leefsituatie en arbeidspositie van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa en is, in samenwerking met Nicis Institute en verschillende Nederlandse gemeenten, ontwikkeld door de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het onderzoek vindt, behalve in Dordrecht, ook plaats in Rotterdam, Den Haag, West-Brabant (Breda, Moerdijk, Zundert), Hillegom, Katwijk, het Westland en het Oostland. In totaal is met ruim 600 MOE-landers gesproken (Snel et al. 2010, Burgers et al. 2011, Snel et al. 2011a, Snel et al. 2011b, Rusinovic et al. 2011).

2. Werving van respondenten en representativiteit

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de arbeidspositie, de sociale leefsituatie en het migratiepatroon van migranten uit Polen, Bulgarije en Roemenië. Zoals eerder is vastgesteld schrijven veel migranten zich niet in in de gemeentelijke basisadministratie (GBA) en veel van hen komen daarom niet voor in de bevolkingsstatistieken in West-Europese landen. Vandaar dat in het onderzoek er voor gekozen is om geen steekproeven te trekken uit de GBA. De data zijn verzameld met een 213 vragen tellende enquête, met enkele open vragen, die in gestructureerde *face-to-face* interviews gebruikt is. Daarbij is gevraagd naar belangrijke persoonskenmerken (leeftijd, geslacht, onderwijsniveau), werk- en huisvestingsomstandigheden en de economische situatie in het herkomstland. Ook migratiegeschiedenis, deelname aan de Nederlandse samenleving, banden met het herkomstland en toekomstplannen werden bevraagd. De interviews zijn afgenomen in de moedertaal van de respondenten en duurden één à twee uur. De interviewers waren Poolse, Roemeense en Bulgaarse studenten van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij kregen daarvoor een interviewtraining.

De interviewers hebben hun respondenten geselecteerd door middel van *snowball sampling*. Aan het eind van elk interview werd de respondenten gevraagd of zij nog landgenoten kenden die geïnterviewd konden worden. We hebben speciale aandacht gehad voor de diversificatie van locaties waar wij onze respondenten troffen. Ze zijn benaderd in verschillende publieke en semi-publieke ruimten. Daarbij hebben we ervoor gezorgd om bepaalde locaties niet te veel te gebruiken. Respondenten zijn bijvoorbeeld geselecteerd in Poolse buurtsupermarkten, wijken waar veel MOE-landers wonen en op werkplekken. Ook hebben we gebruik gemaakt van de persoonlijke netwerken van onze interviewers en van sociale netwerksites en internetfora. Tot slot hebben onze interviewers respondenten benaderd op straat bij het horen van hun taal of bij het zien van nummerplaten op auto's. We hebben interviewers aangenomen die *streetwise* waren. De vragenlijsten die zij inleverden zijn stuk voor stuk gecontroleerd.

In totaal zijn er voor de gemeente Dordrecht 90 tijdelijke arbeidsmigranten geïnterviewd. Hiervan zijn er 50 afkomstig uit Polen, 35 uit Roemenië en 5 uit Bulgarije. Het aantal Bulgaren is te klein om ze op te nemen in de tabellen en te vergelijken met de Poolse en Roemeense respondenten. Aan het eind van dit rapport wordt in een intermezzo een korte beschrijving gegeven van de Bulgaarse respondenten die wij hebben geïnterviewd in Dordrecht. De verhouding tussen de aantallen geïnterviewde respondenten per herkomstgroep is geen afspiegeling van hun aanwezigheid in Dordrecht (zie tabel 1). Volgens het bevolkingsregister is driekwart van de in Dordrecht wonende MOE-landers afkomstig uit Polen. In onze populatie is ruim de helft van de respondenten afkomstig uit Polen. Het aandeel Bulgaren onder onze respondenten is kleiner dan hun aandeel onder de in Dordrecht geregistreerde MOE-landers. Het aandeel Roemenen daarentegen is beduidend groter. Omdat we in Dordrecht een zeer interessante categorie Roemeense arbeidsmigranten aantreffen (zie hieronder) hebben we besloten om meer Roemeense en relatief minder Poolse en Bulgaarse arbeidsmigranten te interviewen. Overigens moet men zich hierbij wel bedenken dat ook GBA-gegevens geen representatief beeld geven van de in Dordrecht aanwezige Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten omdat een aanzienlijk deel van hen niet geregistreerd is (zie tabel 6).

De Roemeense respondenten vormen in deze studie een bijzondere groep. Tijdens het veldwerk in de gemeente Dordrecht zijn de interviewers in contact gekomen met Roemeense arbeidsmigranten die werkzaam zijn in Nederland, maar vallen onder Roemeens contract (zogenaamde *posted workers*). Het problematische aan deze constructie is dat de arbeidsmigranten zich niet volledig bewust zijn van de regelgeving over hun arbeidssituatie. Een enkeling geeft aan Nederlandstalige documenten te hebben getekend zonder dat deze voor hem vertaald waren. Om meer zicht te krijgen op deze groep van tijdelijke arbeidsmigranten en hun (arbeids)positie, is bewust gekozen om meerdere respondenten te interviewen die op vergelijkbare wijze werkzaam zijn in Nederland. Voor deze groep geldt dan ook – evenals voor de Poolse respondenten – dat dit onderzoek geen echt representatief beeld kan schetsen van de tijdelijke arbeidsmigranten in Dordrecht. Het feit dat dit onderzoek statistisch niet representatief is, wil overigens geenszins zeggen dat de resultaten geen betekenis hebben buiten de groep van geïnterviewden. Het doel is zicht te krijgen op de wijze waarop arbeidsmigranten hun weg vinden in de Nederlandse samenleving en daarin zijn ingebed. Juist vanuit dit perspectief is de casus van de Roemeense arbeidsmigranten uiterst relevant. De beperking van het onderzoek bestaat eruit dat er geen precieze uitspraken gedaan kunnen worden over *de mate* waarin een bepaald verschijnsel zich voordoet.

3. Demografische kenmerken van de respondenten

Allereerst is gekeken naar de leeftijdsverdeling en het geslacht van de arbeidsmigranten. Driekwart van de respondenten is man (zie onderstaande tabel).³ Als we naar de twee bevolkingsgroepen kijken, blijkt dat er zich onder de Poolse respondenten opvallend meer vrouwelijke respondenten bevinden. Onder de Poolse respondenten is ruim een derde vrouw, terwijl het aandeel vrouwen onder de Roemeense respondenten uiterst beperkt is.

De afwijkende man-vrouw verhouding tussen de Polen en Roemenen is terug te voeren op de selectie van de respondenten. Zo zijn de meeste Roemeense respondenten werkzaam in de scheepsbouw in de Rotterdamse haven, gevolgd door de bouwnijverheid en de tuinbouw. Dit zijn sectoren waar mannen in het algemeen oververtegenwoordigd zijn. We komen nog uitgebreid terug op de aard van de werkgelegenheid van de migranten.

Tabel 2: Respondenten naar leeftijd en geslacht

	Polen		Roemenen		Totaal	
Geslacht						
Man	31	62%	33	94%	64	75%
Vrouw	19	38%	2	6%	21	25%
Leeftijdscategorie						
t/m 30	30	60%	11	31%	41	48%
31-40	12	24%	11	31%	23	27%
41 of ouder	8	16%	13	37%	21	25%
Totaal	50		35		85	

Als we naar de leeftijd van de respondenten kijken, dan blijkt dat het vooral om jong(ere) arbeidsmigranten gaat. Bijna de helft van de respondenten is hooguit dertig jaar. Dit verschil is overigens alleen bij de Polen zo sterk.

We hebben ook gevraagd uit welke regio in het land van herkomst de migranten afkomstig zijn. Meer dan de helft van de Roemeense respondenten (N=19) is afkomstig uit de havenstad Galati. Ook dit heeft te maken met de selectie van de Roemeense respondenten. Een belangrijk deel van de respondenten is namelijk uitgezonden via hetzelfde Roemeense bedrijf dat haar diensten aanbiedt aan Nederlandse werkgevers, met name in de scheepsbouw. Aan het 'posten' van deze werknemers wordt later in dit rapport aandacht besteed. De Poolse arbeidsmigranten komen uit verschillende steden en regio's in Polen. De meeste Polen komen uit de provincie West-Pommeren (N=11), gevolgd door Silezië (N=9). Er komen vier respondenten uit de stad Opole. De Poolse migranten komen dus uit alle windstreken van hun land en niet uit één specifiek gebied..

³ In tabellen hebben we ook percentages opgenomen. Gegeven de kleine aantallen respondenten per gemeente is het gevaar daarvan dat er een schijnexactheid wordt gesuggereerd. Een verschuiving van twee of drie respondenten van de ene naar de andere categorie heeft, uitgedrukt in procenten, een verschuiving van afgerond 7 tot 10 gevolg. De percentages zijn berekend en weergegeven om de verhoudingen tussen de verschillende categorieën arbeidsmigranten wat gemakkelijker te kunnen lezen. Voorzichtigheid is geboden bij de interpretatie daarvan. In de tekst zullen we verhoudingen tussen verschillende categorieën zoals mannen en vrouwen of uiteenlopende leeftijdsgroepen in wat grovere termen aanduiden.

4. Aankomst in Nederland

Aan de respondenten is gevraagd wanneer zij voor het eerst naar Nederland zijn gekomen. Zoals uit tabel 3 blijkt, geldt voor bijna een derde van de respondenten dat zij pas onlangs (in 2010) naar Nederland zijn gekomen. In Dordrecht is meer dan de helft van de Poolse respondenten in 2009 of pas in 2010 voor het eerst naar Nederland gekomen. In de andere steden waar het veldwerk is verricht zoals Rotterdam, Den Haag, maar ook Breda, zagen we juist dat de Poolse migranten veelal voor 2006 naar Nederland zijn gekomen. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat in 2007 de handhaving in Rotterdam werd opgeschroefd en dat als gevolg hiervan Poolse arbeidsmigranten op zoek zijn gegaan naar betaalbare en beschikbare huisvesting in de omgeving van Rotterdam.

Tabel 3: Wanneer voor het eerst naar Nederland gekomen?

	Polen		Roemenen		Totaal	
2006	6	12%	7	20%	13	15%
2007	5	10%	6	17%	11	13%
2008	12	24%	8	23%	20	24%
2009	9	18%	7	20%	16	19%
2010	18	36%	7	20%	25	29%
Totaal	50		35		85	

We vroegen de respondenten ook waarom ze naar Nederland zijn gekomen. In de onderstaande tabel worden verschillende motieven onderscheiden. Het eerste motief heeft louter betrekking op werk. Denk hierbij aan de beschikbaarheid van werk, de arbeidsomstandigheden, het geboden loon, actieve rekrutering door werkgevers. Het tweede motief, 'sociale contacten', heeft betrekking op de aanwezigheid van familie, vrienden, kennissen en landgenoten als reden van overkomst. Ten slotte noemden respondenten nog diverse andere redenen om naar Nederland te komen, zoals de aanwezigheid van voorzieningen op het gebied van huisvesting, onderwijs, sociale zekerheid, maar ook het feit dat men zich kan redden met de taal in Nederland (in dit geval Engels en Duits).

Tabel 4: Waarom naar Nederland gekomen (totaal aantal genoemde redenen)

	Polen		Roemenen		Totaal	
Werk (totaal)	88	59%	80	67%	168	63%
Gevraagd door werkgever	5	3%	17	14%	22	8%
Beschikbaarheid van werk in Nederland	38	26%	17	14%	55	21%
Hoger salaris in Nederland	37	25%	28	23%	65	24%
Betere werkomstandigheden	8	5%	18	15%	26	10%
Sociale netwerken (totaal)	43	29%	9	8%	52	19%
Samenleven met familie	16	11%	2	2%	18	7%
Vrienden/kennissen in Nederland	24	16%	4	3%	28	10%
Andere landgenoten leven hier	3	2%	3	3%	6	2%
Voorzieningen (totaal)	5	3%	10	8%	15	6%
Lagere levenskosten	2	1%	1	1%	3	1%
Betere huisvesting	2	1%	3	3%	5	2%
Goede sociale voorzieningen	1	1%	6	5%	7	3%
Anders (totaal)	12	8%	21	18%	33	12%
Nederlandse cultuur	2	1%	4	3%	6	2%
Dichtbij herkomstland	2	1%			2	1%
Engelse taal	2	1%	9	8%	11	4%
Eigen opleiding/training	2	1%	5	4%	7	3%
Anders	4	3%	3	3%	7	3%
Totaal	148		120		268	

Voor de respondenten zijn werkgerelateerde factoren, zoals de beschikbaarheid van werk, loonniveau, werving door werkgevers e.d. de belangrijkste reden om naar Nederland te komen. Een ander belangrijk motief voor met name de Poolse respondenten blijkt de aanwezigheid van familieleden en vrienden en kennissen te zijn. Deze respondenten geven aan naar Nederland te zijn gekomen om bij familieleden te kunnen wonen, dan wel vanwege de aanwezigheid van vrienden en/of kennissen. De combinatie van werkgerelateerde motieven en sociale motieven die veel respondenten noemen, laat zien dat ook wat we geneigd zijn 'arbeidsmigratie' te noemen, zich niet in een sociaal vacuüm voltrekt, maar geworteld is in, of minstens verbonden is met, het sociale netwerk van de migranten.

Ten slotte zijn er nog redenen die noch met werk noch met communale netwerken van migranten te maken hebben, maar meer met het verblijfsklimaat in Nederland. Zo wordt de Engelse taal door met name de Roemeense respondenten als reden genoemd. De aanwezigheid van goede sociale voorzieningen wordt zelden genoemd.

Tabel 5: Met wie naar Nederland gekomen?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Alleen	35	70%	9	26%	44	52%
Met partner	6	12%	4	11%	10	12%
Met familie	3	6%			3	4%
Met vrienden	5	10%	4	11%	9	11%
Met andere migranten	-	-	18	51%	18	21%
Met anderen	1	2%	-	-	1	1%
Totaal	50		35		85	

Met wie is men naar Nederland gekomen? Uit tabel 5 is duidelijk op te maken dat veruit de meerderheid van de Poolse respondenten alleen naar Nederland is gekomen. Dit geldt voor bijna driekwart van de respondenten. Deze uitkomst komt overeen met de bevindingen in de andere gemeenten, waar eveneens bleek dat de meerderheid van de arbeidsmigranten alleen naar Nederland is gekomen. De Roemeense respondenten wijken hiervan af. De meerderheid van de Roemeense respondenten is met andere migranten naar Nederland gekomen. Waarschijnlijk komt dat doordat het gaat om de zogenaamde *posted workers* (zie Intermezzo 1).

De respondenten is gevraagd of ze zich hebben ingeschreven bij de gemeente (de Gemeentelijke Basis Administratie, de GBA). Op zich is het niet vreemd als niet alle arbeidsmigranten zich hebben ingeschreven in de GBA: nieuwkomers worden pas geacht dat te doen als ze langer dan vier maanden in Nederland blijven. Uit tabel 6 blijkt dat iets meer dan de helft van onze respondenten zich in de GBA heeft ingeschreven. Dit aandeel ligt iets hoger dan de resultaten uit eerder onderzoek onder arbeidsmigranten uit de MOE-landen. In het RISBO-rapport *Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa* bleek dat 36% zich had geregistreerd, en dat een kwart van de respondenten niet wist of ze ingeschreven waren (Weltevrede et al. 2009).

Tabel 6: Heeft u zich formeel gemeld bij lokale autoriteiten (GBA)?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Ja	29	58%	18	51%	47	55%
Nee	21	42%	13	37%	34	40%
Geen antwoord	-	-	1	3%	1	1%
Weet niet	-	-	3	9%	3	3%
Totaal	50		35		85	

5. Onderwijs en arbeidsmarktpositie

In dit hoofdstuk beschrijven we de onderwijs- en arbeidsmarktpositie van onze respondenten. Bij migrantenonderzoek is het altijd moeilijk om het onderwijsniveau van respondenten in kaart te brengen, omdat de onderwijssystemen in verschillende landen vaak zo uiteenlopen. In veel Oost-Europese landen is het onderwijs zo georganiseerd dat er na het lager onderwijs een school is voor kinderen tussen pakweg twaalf en vijftien of zestien jaar, gevolgd door een soort 'high school' voor jongeren tussen vijftien of zestien en achttien jaar. Slechts enkele respondenten (zes personen) hebben enkel secundair onderwijs afgerond (in Nederland vergelijkbaar met vmbo-niveau). Driekwart van de respondenten (bij de Polen zelfs 80 procent) heeft onderwijs op 'high school'-niveau afgerond (in Nederland vergelijkbaar met middelbaar onderwijs op mbo-, havo- of vwo-niveau). Een relatief beperkt aantal respondenten heeft hoger onderwijs (universiteit of hbo) afgerond of studeert nog (totaal 11 procent van de respondenten).

Tabel 7: Het hoogst behaalde onderwijsniveau

	Polen		Roemenen		Totaal	
Secondair onderwijs (tot ong. 15 jaar)	2	4%	4	11%	6	7%
'High school' (van ong. 15 tot 18 jaar)	40	80%	24	69%	64	75%
Universiteit of ander hoger onderwijs	5	10%	2	6%	7	8%
Nog studerend	3	6%	-	-	3	3%
Anders	-	-	5	14%	5	6%
Totaal	50		35		85	

Deze onderwijsgegevens zijn om meerdere redenen interessant. In de eerste plaats kunnen we constateren dat het grootste deel van de geïnterviewde arbeidsmigranten relatief goed geschoold is: op zes personen na had iedereen tot minimaal het 18e levensjaar onderwijs genoten en sommigen studeerden nog. Hierin verschillen de huidige arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa van de vroegere gastarbeiders uit landen als Turkije en Marokko waarvan de overgrote meerderheid zeer laag of niet geschoold was. In de tweede plaats blijkt echter dat het onderwijsniveau van de geïnterviewde arbeidsmigranten in Dordrecht relatief gezien wat lager ligt dan wat we eerder constateerden bij vergelijkbaar onderzoek in Rotterdam en Den Haag. Het grootste verschil zien we bij de Roemeense respondenten. In Rotterdam en Den Haag bleken vooral de Roemenen een zeer hooggeschoolde categorie arbeidsmigranten. In Rotterdam had ruim 40 procent van de geïnterviewde Roemenen universitair of ander hoger onderwijs afgerond, in Den Haag was dat zelfs 67% (Snel et al. 2010; Snel et al. 2011a). In Dordrecht hebben slechts enkele Roemeense respondenten zo'n hoog onderwijsniveau. De reden is wederom dat we hier veel *posted workers* geïnterviewd hebben, die – zoals we zullen zien – veelal geschoolde handarbeid verrichten.

Voordat we de arbeidsmarktpositie van onze respondenten in Nederland beschrijven, bekijken we eerst wat hun arbeidsmarktpositie in het land van herkomst was (tabel 8).

Tabel 8: Arbeidssituatie in het land van herkomst

	Polen		Roemenen		Totaal	
Tijdelijk contract	13	26%			13	15%
Vast contract	12	24%	28	80%	40	47%
Zelfstandige	2	4%			2	2%
Informeel contract	1	2%	3	9%	4	5%
Student	14	28%	4	11%	18	21%
Werkzoekende	5	10%	-	-	5	6%
Anders	1	2%	-	-	1	1%
Meerdere banen	2	4%	-	-	2	2%
Totaal	50		35		85	

In tabel 8 zien we dat het grootste deel van de respondenten – bijna de helft – een vast contract had in het land van herkomst. Een op de vijf was nog student in het land van herkomst.

Tabel 9 laat de arbeidsmarktpositie van onze respondenten in Nederland zien. Ten eerste valt op dat bijna de helft van de Poolse respondenten via een uitzendbureau werkt. Het gaat hierbij veelal om een Nederlands uitzendbureau.

De Roemeense respondenten werken veelal via een (Roemeense) tussenpersoon. In Intermezzo 1 wordt hierop verder ingegaan.

Tabel 9: Arbeidssituatie in Nederland

	Polen		Roemenen		Totaal	
Arbeidssituatie						
Uitzendbureau	24	48%	4	11%	28	33%
Andere tussenpersoon	1	2%	20	57%	21	25%
Tijdelijk contract	8	16%	1	3%	9	11%
Vast contract	-	-	-	-	-	-
Zelfstandige	5	10%	2	6%	7	8%
Informeel contract	5	10%	5	14%	10	12%
Geen werk, werkzoekend	5	10%	1	3%	6	7%
Meerdere banen	-	-	2	6%	2	2%
Anders	2	4%	-	-	2	2%
Totaal	50		35		85	

Een tweede opvallende bevinding is dat als we tabel 8 en 9 met elkaar vergelijken, de arbeidspositie achteruit is gegaan na migratie. Waar in eigen land bijna de helft van de respondenten een vast contract had, geldt dit voor geen van de respondenten in Dordrecht. Het verschil speelt vooral voor de Roemeense respondenten. Meer dan driekwart van de respondenten gaf aan in Roemenië een vast contract te hebben, terwijl geen van de respondenten een vast contract heeft in Nederland. Mogelijk speelt hierbij mee dat er onder de Roemeense respondenten veel onduidelijkheid is over hun aanstelling in Nederland.

Daarnaast valt op dat het aantal respondenten dat in het herkomstland als zelfstandige werkzaam was te verwaarlozen is. In Dordrecht daarentegen is bijna 10 procent van de respondenten werkzaam als zelfstandig ondernemer.

Kortom, de migratie naar Nederland betekent voor sommigen de mogelijkheid om te werken, terwijl enkele andere respondenten die al werk hadden in het herkomstland er in arbeidspositie op achteruit lijken te gaan.

De werkzame respondenten is gevraagd wat voor soort beroep ze in Nederland uitoefenen. Het betrof een 'open' vraag waarop respondenten zeer uiteenlopende antwoorden gaven. Om hierin orde te brengen, zijn de door respondenten genoemde beroepen geassocieerd in een beroepenclassificatie (voor de kenners: het zogenaamde EPG-beroepsklassenschema van Erikson, Goldthorpe en Portocarero; zie bijlage A bij dit rapport). De classificering is gebaseerd op hoe respondenten zelf hun beroep omschreven. Tabel 10 laat de uitkomsten zien.

Tabel 10: Beroepsklasse (EGP)

	Polen		Roemenen		Totaal	
III Routine hoofdarbeiders	4	8%	-	-	4	5%
IVb Zelfstandige	4	8%	-	-	4	5%
V Ploegbaas handarbeiders	1	2%	-	-	1	1%
VI Geschoolde handarbeiders	9	18%	23	66%	32	38%
VIIa Semi/ongeschoolde handarbeiders	25	50%	6	17%	31	37%
VIIb Agrarische arbeiders	5	10%	6	17%	11	13%
Geen werk	3	6%	-	-	3	4%
Totaal	50		35		85	

Zoals uit tabel 10 is af te lezen, is de meerderheid van de respondenten werkzaam in lagere beroepen oftewel in geschoolde of ongeschoolde handarbeid (beroepsklassen VI en VII).

We vroegen de respondenten naar aanleiding van hun beroepen of deze in Nederland verrichte werkzaamheden in overeenstemming zijn met hun opleidingsniveau (zie tabel 11). Bijna de helft van de Poolse respondenten geeft aan voor een ander beroep te zijn opgeleid dan het werk dat ze in Nederland verrichten. De meerderheid van de Roemenen antwoordde dat ze werk verrichten dat op hetzelfde niveau is als het werk dat ze in hun herkomstland hebben verricht.

Tabel 11: Komt uw baan overeen met uw opleidingsniveau en werkervaring?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Nee, werk is op hoger niveau	1	2%	-	-	1	1%
Nee, werk is op lager niveau	11	22%	6	17%	17	20%
Nee, ben opgeleid voor iets anders	23	46%	10	29%	33	39%
Ja, zelfde niveau	12	24%	19	54%	31	36%
Geen baan	3	6%	-	-	3	4%
Totaal	50		35		85	

Tabel 12 geeft aan hoe de respondenten hun eerste baan gevonden hebben. Zoals uit de tabel blijkt, zijn familieleden en vrienden in Nederland voor met name de Poolse respondenten het belangrijkste geweest voor het vinden van een baan. We vinden hier een bevestiging van een eerdere bevinding met betrekking tot migratiemotieven. Daar zagen we dat hoewel economische (dat wil zeggen werkgerelateerde) motieven het belangrijkste waren, er soms tegelijkertijd aangegeven werd dat sociale netwerken van belang waren. Naar aanleiding daarvan is opgemerkt

dat arbeidsmarktmigratie niet in een sociaal vacuüm plaats vindt, maar is ingebed in allerlei soorten sociale relaties, vooral ook in termen van familie, kennissen en vrienden.

Daarnaast blijkt het uitzendbureau in het herkomstland vooral van belang voor de Roemeense respondenten en het uitzendbureau in Nederland voor de Poolse respondenten. Ook dit verschil is niet verwonderlijk aangezien de meeste Roemenen hun werk in Nederland hebben gevonden via een bedrijf dat gevestigd is in Roemenië (zie Intermezzo 1).

Tabel 12: Hoe heeft men de eerste baan gevonden?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Familie, vrienden in Nederland	16	32%	8	23%	24	28%
Landgenoten in Nederland	2	4%	1	3%	3	4%
Familie, vrienden in het herkomstland	1	2%	6	17%	7	8%
Advertentie (in krant)	1	2%	3	9%	4	5%
Uitzendbureau in Nederland	12	24%			12	14%
Uitzendbureau in herkomstland	9	18%	8	23%	17	20%
Was gevraagd			5	14%	5	6%
Heb bedrijf zelf gevraagd	2	4%	1	3%	3	4%
Eigen bedrijf begonnen	4	8%	2	6%	6	7%
Anders	3	6%	1	3%	4	5%
Totaal	50		35		85	

In tabel 13 vinden we de antwoorden op de vraag waar de respondenten werken. Opvallend is dat de ruime meerderheid van de respondenten niet werkt in de gemeente Dordrecht. De Poolse respondenten werken in uiteenlopende plaatsen in de buurt van Dordrecht, maar ook verder weg. De meerderheid van de Roemeense respondenten werkt in Rotterdam. Deze bevinding wijst er op dat Dordrecht aantrekkelijk is voor arbeidsmigranten om er te wonen, maar dat zij voor hun werk veelal naar andere steden trekken.

Tabel 13: Waar werken de respondenten?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Drechtsteden						
Dordrecht	16	34%	3	9%	19	23%
Hendrik-Ido-Ambacht	-		2	6%	2	2%
Papendrecht	2	4%	-		2	2%
Sliedrecht	1	2%	-		1	1%
Zwijndrecht	1	2%	1	3%	2	2%
Omgeving Dordrecht						
Rotterdam	6	13%	19	56%	25	31%
Barendrecht	6	13%	-	-	6	7%
Hardinxveld	1	2%	-	-	1	1%
Moerdijk	1	2%	1	3%	2	2%
Heinenoord	1	2%	-	-	1	1%
Maasdijk	2	4%	-	-	2	2%
Ridderkerk	1	2%	-	-	1	1%
Overig	9	20%	8	23%	17	21%
Totaal	47		34		81	

Tabel 14 geeft het gemiddelde maandloon van de arbeidsmigranten weer. We moeten hierbij wel opmerken dat inkomensgegevens afkomstig uit surveys vaak niet erg betrouwbaar zijn. Respondenten weten soms niet precies hoeveel inkomen ze hebben, hanteren verschillende inkomensbegrippen (bruto- of nettoloon) of houden geen rekening met vakantiegeld of andere verkregen voorzieningen (bijvoorbeeld huisvesting, maaltijden). In de enquête vroegen we hoeveel de respondenten verdienen per uur, dag, week of maand. Wij gaan er vanuit dat dit netto-bedragen zijn, dat wil zeggen wat respondenten na gedane arbeid in de hand krijgen. Deze bedragen hebben we zelf omgerekend tot een maandinkomen. Bijna de helft van de respondenten geeft aan een maandinkomen te hebben van tussen de 1.000 en 1.500 euro per maand. Ruim een derde van de respondenten geeft aan een hoger inkomen te hebben.

Tabel 14: Maandinkomen in euro's

	Polen		Roemenen		Totaal	
>999	6	12%	7	22%	13	16%
1000-1499	21	42%	13	41%	34	41%
1500-1999	14	28%	10	31%	24	29%
2000-2999	4	8%	2	6%	6	7%
3000+	2	4%	-	-	2	2%
Geen baan	3	6%	-	-	3	4%
Totaal	50		32		82	

Vervolgens vroegen we aan alle werkende respondenten of het verdiende loon naar verwachting was. Meer dan de helft van de respondenten geeft aan dat het inkomen overeenkomstig de

verwachting was. Echter, ook hier zien we duidelijke verschillen tussen de Polen en Roemenen. Meer dan de helft van de Poolse respondenten geeft aan dat het inkomen lager ligt dan verwacht. De Roemenen zijn veel vaker tevreden over hun loon. Een mogelijke verklaring hiervoor is hun 'dubbele referentiekader' (Wills et al. 2010: 7), dat wil zeggen het beoordelen van het in Nederland verdiende salaris met de koopkracht daarvan in eigen land. Dit is voor de Roemenen gunstiger dan voor de Poolse respondenten.

Tabel 15: Is het verdiende loon naar verwachting?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Ja	17	42%	25	76%	42	57%
Nee, mijn salaris is lager dan verwacht	23	56%	8	24%	31	42%
Nee, mijn salaris is hoger dan verwacht	1	2%	-	-	1	1%
Totaal	41		33		74	

Intermezzo 1: Het 'posten' van Roemeense arbeiders

Binnen onze onderzoekspopulatie hebben wij 26 Roemeense arbeiders geïnterviewd die tot de categorie 'posted workers' behoren, dat wil zeggen dat ze in Nederland zijn 'gepost' door een Roemeens bedrijf. We besteden extra aandacht aan deze groep vanwege hun bijzondere positie op de Nederlandse arbeidsmarkt. 'Posted workers'⁴ werken in Nederland, maar zijn formeel werkzaam bij een Roemeens bedrijf dat haar diensten aanbiedt aan Nederlandse werkgevers. De Roemeense werkgever fungeert als een tussenpersoon of bemiddelaar voor de werknemers en de bedrijven voor wie zij daadwerkelijk het werk verrichten. Voor de Nederlandse werkgever (de gebruiker van de diensten) is dit zeer gunstig: voor hen is deels de arbeidswetgeving van het zendende land van toepassing. Wel geldt op grond van de Detacheringsrichtlijn de zogenaamde harde kern van arbeidsvoorwaarden van het ontvangende land. Daarbij gaat het om zaken als minimumlonen, maximaal aantal werkuren, gezondheid, vakantiedagen et cetera. Verder neemt de bemiddelaar alle werkgerelateerde formaliteiten op zich zoals huisvesting, transport en salaris. De Nederlandse bedrijven hebben geen formele rol in het halen van deze werknemers en zijn niet verantwoordelijk voor de informatieverschaffing naar hen toe. Ze ontvangen louter een dienst. Volgens onze respondenten echter kunnen de Nederlandse bedrijven, samen met het Roemeense uitzendende bedrijf, beslissen over het in dienst houden, dan wel ontslaan van de werknemers. 'Posted' werknemers mogen officieel niet langer dan 12 maanden in het buitenland werken maar het is wel mogelijk om een verlenging aan te vragen tot in totaal 24 maanden. Van onze 26 respondenten was één persoon al werkzaam sinds 2007, 6 vanaf 2008 en 2009 terwijl 13 van hen aangekomen waren in 2010. Dit leidt tot de vraag waar men de lijn kan trekken tussen het *echte* posten van werknemers, het verschaffen van een dienst, en 'posting' als verkapte arbeid.

Arbeidsmarktpositie

De meeste van onze respondenten zijn in de war over hun situatie in Nederland en zij interpreteren deze op een andere manier. Het is alleen door het combineren van alle antwoorden, dat wij een helder beeld konden krijgen van hun positie op de Nederlandse arbeidsmarkt. De meerderheid van de respondenten is naar Nederland gebracht om te werken in de scheepsbouw in de regio Rijmond.

De meeste arbeiders zijn niet volledig op de hoogte van de legale situatie waarin zij zich in Nederland bevinden. Sommige respondenten wensen meer informatie te ontvangen over het leven in Nederland maar ze geloven ook dat de werkgever niet bereid is arbeidscontracten te bieden naar Nederlandse standaard. Bovendien zijn ze bang dat welke actie dan ook (bijv. het navragen van de legale situatie) de relatie met de Nederlandse manager kan verslechteren en dat men de baan verliest. Er werden voorbeelden gegeven van arbeiders die na aankomst linea recta naar Roemenië teruggestuurd werden omdat de Nederlandse manager ze niet op prijs stelde. Enkele respondenten geven aan dat zij naast een contract met de Roemeense werkgever ook contracten in het Nederlands hebben moeten tekenen waar zij verder weinig over weten te zeggen. Sommigen geven aan dat zij een BSN-nummer en/of werkvergunning hebben terwijl anderen dit

4 Zie voor meer informatie over 'posted workers': <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=471&langId=en>

niet hebben of simpelweg niet weten. Het salaris van de arbeiders varieert, maar de meerderheid verdient tussen de €1.000 en €1.500 per maand. De persoon die het minst verdiende had een salaris van €260 voor 10 uur werk per week. We kunnen bevestigen dat deze respondenten veel uren werken. De meesten van hen werken meer dan 40 uur per week en 9 respondenten zelfs meer dan 50 uur per week.

Huisvesting

Naast salaris ontvangen 22 van de 26 respondenten gratis huisvesting, bij de anderen worden deze kosten ingehouden op hun salaris. In alle gevallen is dus door de werkgever voorzien in huisvesting. Zeven op de 10 respondenten delen hun slaapkamer. Het beeld is meer divers voor wat betreft het delen van de gehele accommodatie. De meeste arbeiders (N=18) delen hun huisvesting met 2 tot 5 anderen terwijl een kwart met meer dan 5 mensen samenwoont. Ze geven aan tevreden te zijn met hun woonomstandigheden. Sommige respondenten geven aan dat ze soms op zeer korte termijn (binnen 1 tot 3 dagen) naar een andere accommodatie moeten verhuizen, wanneer de werkgever dit wenst. De meeste respondenten hebben op 3 verschillende adressen gewoond terwijl zij hetzelfde werk hadden.

De meerderheid van de respondenten (N=15) geeft aan dat ze zich bij de gemeente hebben ingeschreven op hun eerste woonadres. Hierna heeft men dit niet meer gewijzigd. Anderen geven aan niet te zijn ingeschreven of het niet te weten (of het niet te willen zeggen). Een vaak genoemde reden voor niet inschrijven, is dat de Roemeense werkgever heeft verteld dat inschrijving niet nodig is. De respondenten geven aan dat hun appartementen in eigendom zijn van een bedrijf dat tien à vijftien vergelijkbare appartementen in bezit heeft die verhuurd worden aan 'posted workers'. Onze 26 respondenten zeggen deel uit te maken van een groep van rond de 200 tot 250 werknemers in dezelfde situatie. Voor de recessie en wereldwijde crisis begon in 2008 waren er volgens de respondenten zelfs meer dan 300 Roemeense arbeidsmigranten die op deze manier in Dordrecht woonden en werkten. Ze wonen allemaal in de stad omdat de huisvesting goedkoop is en vervoer naar werk in Rotterdam of Den Haag efficiënt is.

Toekomst

De onzekerheid rondom de arbeidspositie van deze werknemers vertaalt zich naar hun toekomstplannen. De meeste van hen (N=11) weten niet hoe lang zij in Nederland zullen blijven; een derde (N=9) korter dan een jaar denkt te blijven. Wanneer we vroegen naar de redenen hiervoor noemde een respondent dat het afhing van de werkgever. Hij vertelde dat zijn baas mensen ontsloeg en de dag erna naar Roemenië laat vliegen. De werknemer heeft hierop geen invloed. Dergelijke praktijken dragen bij aan de onzekerheid van de 'posted workers' in Nederland.

6. Huisvesting

Deze paragraaf beschrijft de huisvestingssituatie van de geïnterviewde arbeidsmigranten. In tabel 16 is te zien in wat voor accommodatie men op dit moment woont.

Tabel 16: Huidige woonsituatie

	Polen		Roemenen		Totaal	
In een kamer in een groot gebouw	1	2%			1	1%
In een kamer in een huis/appartement	33	66%	30	86%	63	74%
Eigen accommodatie in een huis	5	10%	3	9%	8	9%
Eigen accommodatie in een appartement	10	20%	2	6%	12	14%
Eigen accommodatie in een studio	1	2%			1	1%
Totaal	50		35		85	

Zoals uit tabel 16 naar voren komt, is het merendeel van de respondenten kamerbewoner; dit geldt voor bijna driekwart van de totale groep. Men deelt hier de keuken en badkamer met anderen. Qua voorzieningen blijken de huizen waar migranten wonen behoorlijk goed voorzien te zijn. De overgrote meerderheid van de respondenten heeft elektriciteit, warm water, gas en een TV tot zijn of haar beschikking.

Tabel 17 laat ook zien met hoeveel mensen, afgezien van de eventuele eigen partner, ze hun woonruimte moeten delen. Daarbij is onderscheid gemaakt in of ze hun slaapkamer dan wel huis of appartement met anderen (behalve de eigen partner) moeten delen.

Tabel 17: Voorzieningen in de woning en woning delen

	Polen		Roemenen		Totaal	
Voorzieningen						
Elektriciteit	50	100%	35	100%	85	100%
Gas	49	98%	35	100%	84	99%
Warm water	50	100%	35	100%	85	100%
TV	50	100%	34	97%	84	99%
Branduitgang	42	84%	32	91%	74	87%
Delen van de slaapkamer						
1 persoon	10	20%	20	57%	30	35%
2 personen	1	2%	1	3%	2	2%
Delen van de accommodatie						
1-2 personen	18	36%	8	23%	26	31%
3-4 personen	12	24%	17	49%	29	34%
5-6 personen	13	26%	3	9%	16	19%
>7 personen	5	10%	6	17%	11	13%
Totaal	50		35		85	

De resultaten van tabel 17 laten zien dat vrijwel iedereen de accommodatie met anderen deelt. Ruim een derde van de respondenten deelt zelfs de slaapkamer met iemand (afgezien van

eventuele partners). Een derde van de respondenten deelt zijn accommodatie met een of twee personen, en een derde van de respondenten deelt zijn accommodatie met meer dan vijf personen.

In tabel 18 is opgenomen met wie de respondenten samenwonen. Er is apart gevraagd of men met partner en/of andere nabije familie (kinderen, ouders) samenwoont en of men met 'anderen' samenwoont. Bij dit laatste is een onderscheid gemaakt tussen (autochtone) Nederlanders, niet-Nederlanders (geen landgenoten en ook geen Nederlanders) en landgenoten. Driekwart van de respondenten geeft aan met landgenoten samen te wonen. Vrijwel niemand woont samen met Nederlanders. Onder de Poolse respondenten wonen aanzienlijk meer respondenten samen met hun partner.

Tabel 18: Met wie woont u samen?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Partner	19	38%	5	14%	24	28%
Kinderen	7	14%	4	11%	11	13%
Ouders	3	6%	1	3%	4	5%
Nederlanders	2	4%	-	-	2	2%
Niet-Nederlanders	3	6%	1	3%	4	5%
Landgenoten	34	68%	30	86%	64	75%
Totaal	50		35		85	

Zoals al eerder in dit rapport is aangegeven, wordt bij de meerderheid van de respondenten de huur ingehouden op het loon. Dit betekent ook dat de vraag naar woonlasten vaak lastig te beantwoorden is. Daarom hebben wij in plaats hiervan een tabel opgesteld met de kosten van het levensonderhoud per maand. Dit is inclusief de huur van de woning. Hoewel ook voor deze cijfers voorzichtigheid geboden is bij het doen van uitspraken, zien we dat de gemiddelde kosten voor het levensonderhoud in Dordrecht voor de Roemen aanzienlijk lager liggen dan voor de Polen.

Tabel 19: Leefkosten per maand

	Polen		Roemenen		Totaal	
0-200	6	12%	15	43%	21	25%
201-400	20	40%	14	40%	34	40%
401-600	6	12%	2	6%	8	9%
601-800	9	18%	3	9%	12	14%
801-1000	8	16%	1	3%	9	11%
1000+	1	2%			1	1%
Gemiddelde kosten	€ 311		€ 247			
Totaal	50		35		85	

In tabel 20 komt wederom de grote rol die de tussenpersonen voor de Roemeense respondenten spelen naar voren. Ruim driekwart van die respondenten heeft zijn huisvesting gevonden via de werkgever (zie Intermezzo 1). Onder de Poolse respondenten is het beeld meer divers. Hier heeft een derde de huisvesting gevonden via de werkgever, maar ook heeft ruim een derde de huisvesting gevonden via familieleden/vrienden. Zoals al op eerdere terreinen is aangegeven

(waaronder de komst naar Nederland en het vinden van werk), spelen sociale netwerken ook in het vinden van huisvesting voor de Poolse respondenten een belangrijke rol.

Tabel 20: Hoe heeft men de huisvesting gevonden?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Partner	4	8%	-	-	4	5%
Familie	6	12%	1	3%	7	8%
Vrienden/kennissen	13	26%	6	17%	19	22%
Werkgever	17	34%	27	77%	44	52%
Gemeente	4	8%	1	3%	5	6%
Krant/internet	3	6%	-	-	3	4%
Anders	3	6%	-	-	3	4%
Totaal	50		35		85	

Tot slot vroegen we de respondenten of ze tevreden waren met hun huidige leefsituatie. In tabel 21 vinden we de antwoorden van de respondenten op de vraag of en hoe tevreden men is over de leefomstandigheden. Het valt op dat een ruime meerderheid van de respondenten aangeeft tevreden dan wel zeer tevreden te zijn met de actuele omstandigheden waarin men leeft.

Tabel 21: Mate van tevredenheid met huidige woonsituatie

	Polen		Roemenen		Totaal	
Zeet ontevreden	-	-	1	3%	1	1%
Ontevreden	7	14%	1	3%	8	9%
Noch tevreden, noch ontevreden	10	20%	1	3%	11	13%
Tevreden	24	48%	26	74%	50	59%
Zeet tevreden	9	18%	6	17%	15	18%
Totaal	50		35		85	

7. Toekomstperspectief

Een politiek zeer actuele vraag betreft het toekomstperspectief van de arbeidsmigranten uit de MOE-landen. Gaat het om buitenlandse werknemers die slechts korte tijd in Nederland blijven en na gedane arbeid terugkeren naar het land van herkomst of naar elders? Of gaat het om migranten die zich voor lange tijd of zelfs permanent in Nederland vestigen? En indien het laatste het geval is, wat zal dan in de toekomst hun maatschappelijke positie in Nederland zijn? Het doemscenario dat critici van de huidige arbeidsmigratie voor ogen hebben, is dat we te maken hebben met een nieuwe golf van 'gastarbeiders' die zich permanent in Nederland vestigen, en op lange termijn misschien een zeer marginale arbeidsmarktpositie zullen hebben zoals eerder de gastarbeiders uit de mediterrane landen. Deze kwestie is moeilijk empirisch te onderzoeken, ook al omdat de migranten in kwestie – zoals eerdere groepen gastarbeiders – zelf (nog) niet weten of ze zullen blijven, of ervan overtuigd zijn dat ze weer zullen vertrekken (maar dat uiteindelijk niet zullen doen). We kunnen met andere woorden wel naar hun verblijfsintenties vragen, en dat hebben we ook gedaan, maar de vraag blijft natuurlijk wat de antwoorden voor voorspellende waarde zullen hebben.

Tabel 22: Hoe lang denkt men voor het werk in Nederland te blijven?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Maximaal één jaar	9	18%	9	26%	19	22%
Twee jaar	4	8%	1	3%	5	6%
Drie tot vijf jaar	7	14%	6	17%	13	15%
Vijf jaar of langer	5	10%	-	-	5	6%
Permanent	15	30%	4	11%	19	22%
Weet niet	10	20%	15	43%	25	29%
Totaal	50		35		85	

Van degenen die meenden te weten hoe lang ze in Nederland zullen blijven valt op dat ongeveer een derde nog vijf jaar of langer (of permanent) in Nederland denkt te blijven. Bijna een derde weet het niet. Dit aandeel ligt onder de Roemeense respondenten aanzienlijk hoger dan onder de Poolse respondenten. Ook hier speelt bij de Roemenen de onzekerheid over hun arbeidspositie een duidelijke rol. Van de Poolse respondenten geeft 1 op de 5 aan niet te weten hoe lang men in Nederland wil blijven voor het werk.

Nog afgezien van de twijfel die men kan hebben over de waarde van de antwoorden op zich, valt er op grond van de antwoorden van de respondenten geen duidelijk antwoord te geven op de vraag in hoeverre het in het geval van de MOE-landers om blijvers of om passanten gaat. Een voor dit debat belangrijke vraag is ook waar migranten heen willen indien ze uit Nederland vertrekken. Gaan ze dan terug naar huis, en zo ja, zullen ze dan vervolgens weer terugkomen naar Nederland? Is er sprake van een 'seriële tijdelijkheid'? Of zullen ze na hun verblijf in Nederland eerder naar andere EU-landen gaan om daar te werken? Zo hebben met name veel Poolse arbeidsmigranten in de jaren na de uitbreiding van de EU in 2004 eerst in Ierland of het Verenigd Koninkrijk gewerkt en zijn ze later, toen in deze landen de financiële crisis uitbrak, naar andere EU-landen gegaan om te werken, waaronder Nederland. Onderstaande tabel laat zien dat ruim de helft van de arbeidsmigranten aangeeft naar het eigen land te zullen teruggaan indien zij

niet langer in Nederland willen of kunnen blijven. Er is maar een klein aantal mensen dat aangeeft in een ander EU-land te willen werken.

Tabel 23: Waar wil men heen als men Nederland verlaat?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Terug naar herkomstland	26	52%	19	54%	45	53%
Een ander EU land	5	10%	7	20%	12	14%
Weet niet	2	4%	1	3%	3	4%
Weer naar NL	2	4%	4	11%	6	7%
Wil NL niet verlaten	15	30%	4	11%	19	22%
Totaal	50		35		85	

Ook vroegen we naar redenen om terug te keren naar het land van herkomst of juist om in Nederland te blijven. Veruit de meeste migranten geven aan dat de beschikbaarheid van werk een reden is om hier te (kunnen) blijven. De beschikbaarheid van financiële middelen wordt ook relatief vaak genoemd. Het is opvallend door hoe weinig migranten de familiesituatie als reden genoemd wordt om al dan niet te blijven. In onderzoek in andere gemeenten werd deze reden iets vaker genoemd.

Tabel 24: Waar hangt uw verblijf in Nederland c.q. terugkeer naar het herkomstland van af?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Beschikbaarheid van werk	11	22%	20	57%	31	36%
Familiesituatie	2	4%	-	-	2	2%
Beschikbaarheid financiële middelen	12	24%	3	9%	15	18%
Als in persoonlijke behoefte is voorzien	2	4%	-	-	2	2%
Betere situatie in herkomstland	3	6%	3	9%	6	7%
Goede baan in herkomstland	1	2%	-	-	1	1%
Meerdere redenen	1	2%	2	6%	3	4%
Persoonlijke redenen	2	4%	1	3%	3	4%
Geen antwoord/mening	1	2%	-	-	1	1%
Slechts tijdelijk in NL	-	-	2	6%	2	2%
Wil voor altijd in NL blijven	15	30%	4	11%	19	22%
Totaal	50		35		85	

Tot slot vroegen we onze respondenten onder welke omstandigheden ze terug zouden keren naar eigen land. De antwoorden op deze vraag draaien bijna allemaal om het hebben van een zekere levensstandaard, de beschikbaarheid van werk en de mogelijkheid om over voldoende financiële middelen te beschikken. Het vinden van een goede baan in het land van herkomst kan een argument zijn, maar de respondenten kunnen ook een bedrag gespaard hebben in Nederland. De verbeterde levensstandaard in eigen land is de meest genoemde reden. Wanneer in het herkomstland (onder andere) de lonen en prijzen in een veel betere verhouding tot elkaar staan, is het aantrekkelijk voor de arbeidsmigranten om terug te keren.

Tabel 25: Onder welke omstandigheden zou men permanent terugkeren naar het herkomstland?

	Polen		Roemenen		Totaal	
Werk	2	4%	3	9%	5	6%
Hogere levensstandaard in eigen land	18	36%	8	23%	26	31%
Familie/vrienden			7	20%	7	8%
Als voorzien is in persoonlijke behoefte	1	2%	1	3%	2	2%
Goede baan/salaris in eigen land	15	30%	10	29%	25	29%
Geen mening/weet niet	3	6%	2	6%	5	6%
Overige redenen	6	12%	1	3%	7	8%
Wil niet terug	4	8%	2	6%	6	7%
Slechts kortstondig in NL	1	2%	1	3%	2	2%
Totaal	50		35		85	

Intermezzo 2: Bulgaren in Dordrecht

In Dordrecht zijn 5 Bulgaarse respondenten geïnterviewd. Deze respondenten zijn overwegend man (N=4).

(Redenen) migratie

Wat opvalt is dat alle vijf de respondenten hebben aangegeven naar Nederland te zijn gekomen vanwege het feit dat er andere landgenoten wonen. Dit wijst op het belang van de communale (sociale) netwerken voor de komst van Bulgaren naar Nederland en meer in het bijzonder Dordrecht. In tegenstelling tot de Roemenen en Polen komt 'werk' bij de Bulgaren op de tweede plaats. Daarnaast worden ook de sociale voorzieningen als (aanvullende) reden voor de komst naar Nederland genoemd.

Ook onder de Bulgaarse respondenten is, evenals bij de Polen, de meerderheid alleen naar Nederland gekomen.

Sociale leefsituatie en arbeidspositie

Geen van de Bulgaarse respondenten die wij hebben gesproken, heeft zich ingeschreven bij de GBA. Het opleidingsniveau van de Bulgaarse respondenten ligt gemiddeld genomen lager dan onder de Poolse en Roemeense respondenten die wij hebben geïnterviewd in Dordrecht. Daarnaast is de meerderheid werkzaam op basis van een informeel dan wel mondeling contract. En geven twee respondenten aan de baan vooral als overlevingsstrategie te zien.

Alle respondenten zijn, in tegenstelling tot de Polen en Roemen, werkzaam in Dordrecht. De huisvesting hebben de Bulgaarse respondenten, op één na, gevonden door rond te vragen. Ook hieruit blijkt het belang van de communale netwerken voor deze respondenten. Alle respondenten geven aan niet tevreden te zijn over de huisvestingssituatie. Hiermee wordt de huisvestingssituatie aanzienlijk lager gewaardeerd dan onder de Polen en Roemenen. Qua voorzieningen lijken de huizen van de Bulgaarse respondenten vergelijkbaar met die van de Polen en Roemenen. Alle Bulgaarse respondenten hebben een woning die is voorzien van elektriciteit, warm water, gas en een TV. De Bulgaarse respondenten wonen echter allemaal in een woning zonder branduitgang.

Toekomst

Opvallend is dat vier van de vijf Bulgaarse respondenten aangeven voorgoed in Nederland te willen blijven. Slechts één respondent geeft aan dit nog niet te weten.

Conclusie

Hoewel we een gering aantal Bulgaarse respondenten hebben geïnterviewd, zien we bepaalde patronen terug die we ook hebben gevonden in het onderzoek in Rotterdam. In Rotterdam zijn 94 Bulgaarse arbeidsmigranten geïnterviewd. Op de volgende punten komen de bevindingen van de Bulgaarse respondenten in Dordrecht overeen met de bevindingen van de Bulgaarse respondenten in Rotterdam:

- Evenals in Rotterdam geldt voor de Bulgaren in Dordrecht dat communale (sociale) netwerken van groot belang zijn voor hun komst naar Nederland; meer dan voor de andere groepen.
- Zowel in Rotterdam als in Dordrecht geven de Bulgaren vaker dan de Polen en Roemenen aan dat zij zich niet formeel bij de gemeente (GBA) hebben gemeld.
- Voor zowel de geïnterviewde Bulgaren in Dordrecht als Rotterdam geldt dat de Bulgaarse groep relatief laag geschoold is en een zwakke arbeidspositie heeft.
- De Bulgaarse respondenten werken vaker dan de Polen en Roemenen in de gemeente waar ze ook wonen.
- De huisvesting wordt zowel in Rotterdam als Dordrecht veelal via de communale netwerken geregeld.
- Tot slot, wat de toekomst betreft lijken Bulgaren minder gericht op hun eigen land en terugkeer dan de Polen.

8. Conclusies

In deze laatste paragraaf van het rapport zullen we de belangrijkste bevindingen van het veldwerk op een rij zetten:

- De meerderheid van de arbeidsmigranten is man. Hierbij zien we duidelijke verschillen tussen de Polen en Roemenen. Onder de Poolse respondenten is een derde vrouw, onder de Roemenen is het aandeel vrouwen uiterst beperkt. Dit heeft te maken met de sectoren waarin de respondenten die wij hebben geïnterviewd werkzaam zijn.
- De ruime meerderheid van de respondenten is relatief jong. Bijna de helft is in de leeftijd tot en met dertig jaar, en bijna een derde tussen de 30 en 40 jaar.
- Ongeveer de helft van de respondenten is recent (in 2009 of 2010) naar Nederland gekomen; de anderen kwamen voor 2009 voor het eerst naar Nederland.
- Grofweg zijn er drie, deels overlappende complexen van redenen te onderscheiden waarom migranten naar Nederland zijn gekomen.
 - o Het eerste is werkgerelateerd en heeft te maken met het aanbod of de beschikbaarheid van werk, de werkomstandigheden, het loon en dergelijke. Dit is vooral het patroon dat we bij de Roemenen (de *posted workers*) vinden (gevolgd door de Polen).
 - o Het tweede complex van factoren is gerelateerd aan de communale netwerken en heeft betrekking op familie, vrienden en landgenoten. Vooral voor de Bulgaarse, maar ook voor de Poolse respondenten is deze factor van groot belang.
 - o Het derde complex van factoren heeft betrekking op de sociale omstandigheden van allerlei aard zoals huisvesting, onderwijs en de rol van taal. Dit blijkt slechts een bescheiden rol te spelen. Wel blijkt het voor de Roemeense respondenten van belang dat zij met de Engelse taal uit de voeten kunnen.
- Meer dan de helft van de geïnterviewde Poolse en Roemeense respondenten heeft zich naar eigen zeggen formeel gemeld bij de lokale autoriteiten (GBA). Onder de Bulgaarse respondenten daarentegen, geeft geen van de respondenten aan zich te hebben ingeschreven.
- Als we kijken naar de onderwijspositie van de respondenten, dan blijkt het om een redelijk goed opgeleide categorie te gaan. De ruime meerderheid van zowel de Poolse als de Roemeense groep heeft minimaal de middelbaar school (in Nederland vergelijkbaar met mbo, havo of vwo) afgerond. Vergeleken met eerder vergelijkbare onderzoeken in Rotterdam en Den Haag blijken Roemeense respondenten in Dordrecht echter minder hoog opgeleid. Men treft in Dordrecht minder 'kennismigranten' in deze categorie.
- Wat betreft de arbeidsmarktpositie blijkt dat bijna de helft van de respondenten aan het werk is via een uitzendbureau. De meerderheid van de Roemeense respondenten zijn zogenaamde *posted workers*: hoewel ze in Nederland werken, zijn ze in dienst van een Roemeens bedrijf. Onder deze groep heerst veel onduidelijkheid over hun arbeidssituatie. De Bulgaarse respondenten die wij hebben gesproken werken veelal op basis van een informeel of mondeling contract.

-
- De meerderheid van de Poolse en Roemeense respondenten werkt buiten Dordrecht. Zij wonen in Dordrecht maar vertrekken naar omliggende steden om te werken.
 - Wat de huisvesting betreft, blijkt dat vrijwel alle respondenten hun accommodatie met anderen moeten delen. Ruim een derde van de respondenten deelt de slaapkamer met iemand (afgezien van eventuele partners). Een derde van de respondenten deelt zijn accommodatie met meer dan 5 personen.
 - Driekwart van de respondenten woont samen met landgenoten. In vergelijking met de Roemenen wonen de Poolse respondenten aanzienlijk vaker samen met hun partner.
 - Voor driekwart van de Roemeense respondenten wordt de huisvesting geregeld via de werkgever. Dit hangt samen met hun positie als *posted worker* in Nederland. Een derde van de Poolse respondenten vindt hun huisvesting eveneens via de werkgever, en een vergelijkbare groep heeft de huisvesting gevonden via de communale (sociale) netwerken. Voor de geïnterviewde Bulgaarse respondenten blijken vooral de sociale netwerken van belang voor het vinden van huisvesting.
 - Ruim driekwart van de respondenten geeft aan (zeer) tevreden te zijn over de huisvesting.

Kortom, op basis van deze rapportage blijkt dat de Poolse respondenten voor hun overkomst en verblijf in Nederland zowel afhankelijk zijn van hun werk(gever) als van hun sociale netwerken. De Roemeense respondenten (de *posted workers*) zijn voor hun overkomst en verblijf vooral afhankelijk van de Roemeense tussenpersoon/werkgever. De Bulgaarse respondenten lijken zowel voor de overkomst als verblijf afhankelijk van de sociale netwerken.

Tot slot, wat het toekomstperspectief betreft, zien we dat de meeste respondenten langer dan een jaar in Nederland willen blijven. Onder de Poolse respondenten denkt ongeveer een derde van de respondenten permanent in Nederland te blijven. Dit aandeel ligt nog hoger onder de Bulgaarse respondenten.

Bijna de helft van de Roemeense respondenten geeft aan niet te weten hoe lang men in zal blijven. Ook hier speelt de onzekerheid over hun arbeidspositie een duidelijke rol.

Literatuur

- Boom, J. de, A. Weltevrede, S. Rezai en G. Engbersen (2008).
Oost-Europeanen in Nederland. Een verkenning van de maatschappelijke positie van migranten uit Oost-Europa en voormalig-Joegoslavië. Rotterdam: Risbo.
- Burgers, J., S. van de Pol, E. Snel, G. Engbersen, M. Ilies, R. van der Meij en K. Rusinovic (2010)
Arbeidsmigranten uit Polen, Bulgarije en Roemenië in West-Brabant. Arbeidsmarktpositie, leefsituatie en toekomstperspectief. Den Haag: Nicis Institute.
- Burgers, J. & Engbersen, G. (1999).
De ongekende stad: illegale vreemdelingen in Rotterdam. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G., E. Snel en J. de Boom (2010).
'A van full of Poles: Liquid migration from Central and Eastern Europe'. In: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski en C. Pantiru (red.).
A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 115-140.
- Gemeente Den Haag (2010).
Monitor Midden-en Oost-Europeanen in Den Haag, 2009. Dienst Onderwijs, Cultuur en Welzijn.
- Gemeente Dordrecht (2011)
Raadsinformatiebrief over voortgang huisvesting arbeidsmigranten, maart 2011.
- Gemeente Dordrecht (2010)
Opdrachtformulering Taskforce huisvesting arbeidsmigranten, september 2010.
- Rusinovic, K., J. Burgers, R. van der Meij, G. Engbersen, M. Ilies, E. Snel (2011).
Oost-Europese arbeidsmigranten in het Oostland. Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief. Den Haag: NICIS Institute.
- Sassen, S. (1991).
The Global City. Princeton: Princeton University Press
- Sassen, S. (2001).
The Global City: New York, London, Tokyo. Princeton: Princeton University Press
- Snel, E., G. Engbersen, J. Burgers, M. Ilies, R. van der Meij, S. van der Pol en K. Rusinovic (2011a)
Arbeidsmigranten uit Bulgarije, Polen en Roemenië in Den Haag. Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief. Den Haag: Nicis Institute.
- Snel, E., G. Engbersen, J. Burgers, M. Ilies, R. van der Meij, S. van der Pol en K. Rusinovic (2011b)
Poolse arbeidsmigranten in Hillegom en Katwijk. Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief. Den Haag: Nicis Institute.
- Snel, E., J. Burgers, G. Engbersen, M. Ilies, R. van der Meij en K. Rusinovic (2010).
Arbeidsmigranten uit Bulgarije, Polen en Roemenië in Rotterdam. Den Haag: NICIS Institute

-
- Weltevrede, A., J. de Boom, S. Rezai, L. Zuiderwijk en G. Engbersen (2009).
*Arbeidsmigranten uit Midden-en Oost-Europa- een profielschets van recente
arbeidsmigranten uit de MOE-landen*. Rotterdam: RISBO BV.
- Wills, J., Datta, K., Evans, Y., Herbert, J., May J. & Mcilwaine, C. (2010).
Global Cities at Work: New Migrant Divisions of Labour. New York: Pluto Press.

Bijlage A

Het klassenschema van Erickson, Goldthorp en Portocarero (EGP)

I	Higher-grade professionals, administrators, and officials; managers in larger industrial establishments; large proprietors
II	Lower-grade professionals, administrators, and officials, higher-grade technicians; managers in small industrial establishments; supervisors of non-manual employees
III	Routine non-manual employees
IVa	Small proprietors, artisans, etc., with employees
IVb	Small proprietors, artisans, etc., without employees
IVc	Farmers and smallholders; other self-employed workers in primary production
V	Lower-grade technicians; supervisors of manual workers
VI	Skilled manual workers
VIIa	Semi-skilled and unskilled manual workers (not in agriculture, etc)
VIIb	Agricultural and other workers in primary production

Nicis Institute

Laan van N.O. Indië 300
2593 CE Den Haag
Postbus 90750
2509 LT Den Haag

T +31 (0)70 344 09 66
F +31 (0)70 344 09 67
info@nicis.nl
www.nicis.nl

Nicis
INSTITUTE